

EVAKUÁCIÓ VAGY HAZATÉRÉS? A POLITIKAI HARC KEZDETEI A MAGYARORSZÁGI LENGYEL KATONAI TÁBOROKBAN

A bari konfederácótól a második világháború végéig a lengyel *emigrációk* történetében Magyarországnak, a magyar társadalomnak jelentős szerep jutott. Három különböző időszakban — a bari konfederáció (1768—1772) és a Kościuszko-felkelés (1794), majd az 1830—1831. évi lengyel szabadságharc után s végül a második világháború kitörését követően — igen sok lengyel hazafi menekült Magyarországra. Egy részük a második világháborús lengyel menekültekhez hasonlóan huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodott, voltak akik Franciaországba utaztak, s olyanokról is tudunk, akik — alkalmas időpontban — visszatértek Lengyelországra.

A második világháború kitörése utáni hetekben a megszállók elől polgári lakosok és katonai személyek tízezrei menekültek külföldre. Néhány ezer személy a balti államokba és Angliába menekült. Sokan Svájcba igyekeztek, több tízezen román és magyar területen kerestek menedéket.¹

A lengyel hadsereg magyar földre érkezett katonáinak és tisztjeinek a budapesti lengyel követtséggel egyetértésben, a nemzetközi szerződések figyelembe vételével internáló táborokat létesítettek. Az internáló táborok az ország három nagyobb területén összpontosultak: 1. Budapest és a Dunakanyar környéke; 2. Észak-, Északkelet-Magyarország megyéi (Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj-Torna, Gömör, Zemplén); 3. Zala, Somogy, Vas, Sopron és Győr megye. Sok kislétszámú polgári tábor volt a kalocsai járásban, a Balaton menti községekben, a Dunakanyarban. A katonai személyeket a fennálló rendelkezések értelmében internálták, katonai őrséggel ellátott, elkülönített helyen szállásolták el. A polgári személyek időszakos ellenőrzés alatt álltak, korabeli szóval élve „polgári menekültek” voltak.²

A Magyarország területére menekült lengyel fegyveres erők tagjainak internálását, őrzését, elhelyezését, ellátását, szociális gondozását a H. M. 21. osztály,³ a polgári menekültek ügyeinek intézését a B. M. IX. osztály⁴ hatáskörébe utalták.

A lengyel katonai személyek egészségügyi ellátására Győrben lengyel katonai fiók-kórházat, Letkés községben utókezelő szanatóriumot, Szentesen idegbetegi Egerben tüdőbeteg osztályt létesítettek. A polgári személyeket a lakóhelyük szerint, kórházak gyógyították, az esetleges utókezelést a keszthelyi üdültáborban, Pesthidegkúton, Mátraházán biztosították. (Szükség esetén a honvédség kezelésében levő

¹ Vö. BIEGAŃSKI, WITOLD: Polska emigracja na Węgrzech w latach 1939—1945. Rola emigracji wojennej. „Najnowsze dzieje Polski 1939—1945.” Warszawa, 1968. Tom 12. 40. old.

² A lengyel *polgári* menekültek kezdetben heti, majd dekádonkénti, később havonkénti jelentkezésre voltak kötelezve. Lakóhelyüket, munkahelyüket megválaszthatták, engedéllyel az ország területén szabadon mozoghattak. Közvetlen ellenőrzés alatt nem álltak.

³ A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya 1939. szeptember végén alakult meg. Első vezetője a lengyelbarátságáról ismert Baló Zoltán ezredes, 1943 közepétől Utassy Loránd vezérkari ezredes.

⁴ A Belügyminisztérium IX. osztály vezetése 1939 őszén dr. Antall József miniszteri tanácsos kezébe került.

gyógykezelési helyek is a menekültek rendelkezésére álltak.) A H. M. 21. osztálya mellett létrehozták a lengyel katonai internáltak érdekképviseleti szervét (Przedstawicielstwo Polskich Żołnierzy Internowanych w Królestwie Węgier jako organ 21. oddział M. H.).⁵ A B. M. IX. osztálya mellett a polgári menekültek belső ügyeit intéző s egyéb ügyekben is illetékes — politikai érdekképviseletet is ellátó — szervezetet létesítettek (Komitet Obywatelski dla Spraw Uchodźcami Polskimi na Węgrzech).⁶ A menekültek vallási életének irányítására külön hivatalt (Katolickie Duszpasterstwo nad Uchodźcami Polskimi na terenie Królestwa Węgier)⁷ hoztak létre, egészségügyi ellátásuk segítésére a Magyar Vöröskereszt Egylet keretében lengyel orvoscsoporthoz szerveztek (Sekcja lekarzy polskich przy Węgierskim Czerwonym Krzyżu). A háború éveiben a lengyel menekültek megsegítésében részt vett szervezetek közül a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság, a külföldi segélyszervezetek esetében az amerikai és az angol bizottságok és a Vöröskereszt munkásságát kell kiemelnünk.⁸

A táborokban viszonylag rövid idő alatt kialakultak a tábori életet megkönnyítő, a szabadidő hasznos eltöltéséhez szükséges feltételek. A nagyobb létszámú táborokban tanfolyamokat szerveztek, olvasó, betegszoba, orvosi rendelő, házi kápolna, kávéház, különböző műhelyek létrehozására került sor.

1939 őszén a legtöbb lengyel menekült — írásos adatok szerint mintegy 60 ezer fő — Magyarországon található. A háború első két évében mintegy 12—13 ezer személy visszatért a megszállt Lengyelországba, megközelítőleg 32 ezer hadrafogható katonát és polgári személyt — magyar segítséggel — Franciaországba, majd a Közel-Keletre evakuáltak.⁹ Több mint 15 ezer lengyel a háború végéig Magyarországon maradt. Lengyel nyelvű iskolák, különböző legális és illegális szervezetek jöttek létre. Élénk kulturális élet bontakozott ki. Mintegy 5 ezer személy munkát vállalt.¹⁰

A magyarországi lengyel menekültek körében már az első hónapokban élénk politikai (propaganda) tevékenység vette kezdetét. Különböző politikai csoportok hallatták hangjukat. A magyar területre ájtott katonai és katonakorú személyek *evakuálása*, a *helyben maradási*, a kivárást pártoló, a megszállt országba való *visszatérésre törekvők*, továbbá a különböző politikai csoportosulások között olykor heves vita, nézeteltérés alakult ki. Jelen tanulmányunkban a *hazatéréssel* kapcsolatos kérdések egy részét vizsgáljuk.

*

A magyarországi lengyel katonai táborok életében az *első válságot* a Honvédelmi Minisztériumnak az a rendelete okozta, amelyben — kifejezett német kívánságra — kilátásba helyezték a német származású vagy magukat németnek valló lengyel katonai személyek hazatérésének engedélyezését. A hazatérési lehetőséget később kiter-

⁵ A képviselet első vezetője Stefan Dembiński brigádtábornok, majd dr. Marian Steifer vezérkari ezredes, Aleksander Król mérnökkari alezredes (a német megszállás alatt a képviselet tevékenysége a minimumra csökkent, illetve megszűnt).

⁶ A Komitet Obywatelski elnöke Henryk Sławik szocialista párti újságíró volt.

⁷ A magyarországi Lengyel Katolikus Lelkipásztori Hivatal első vezetője Karol Mieczysław Radoński tábori püspök volt.

⁸ A Magyar Vöröskereszt Egylet közel 40 ezer lengyel menekült részére nyújtott segítséget. Lásd: LAGZI, ISTVÁN: Niektóre zagadnienia dotyczące instytucji i organizacji zajmujących się sprawami polskich uchodźców. In: Studia z historii postępowych i międzynarodowych kontaktów węgiersko-polskich. Warszawa, 1978. 133—192. oldal.

⁹ Részletesen lásd: LAGZI, ISTVÁN: Ewakuacja polskich uchodźców cywilnych i wojskowych z Węgier 1939/1940 r. „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1980 Nr 3. 104—161. oldal.

¹⁰ A munkavállalók közül mintegy 2 ezer a mezőgazdaságban, ugyanennyi az iparban kapott munkát.

jesztették azokra is, akik munkavállalási, vagy egyszerűen visszatérési szándékkal vállalkoztak a németek által megszállt területeken való letelepedésre.

A magyarországi lengyel politikai körökben súlyos válságot okozó a „vissza”, illetve „hazatérési” gondolat a budapesti német követségen fogalmazódott meg. Német részről a magyarországi lengyelek visszatelepülését, illetve a Birodalomban való munkavállalását elsősorban munkaerőszerzési célból szorgalmazták. Német kívánságra a H. M. és a Belügyminisztérium nagy nyilvánosságot adott a visszatérési akció kihirdetésének, de — mint később látni fogjuk — senkit sem kényszerítettek Magyarország elhagyására.

Már 1939 végén felmerült a kérdés, hogy az internált lengyel katonai személyek — viszonylag nagy számban — miért jelentkeztek a megszállt Lengyelországba való visszatérésre. Mi volt az oka annak, hogy a politikai menedéket jelentő Magyarországot elhagyták és egy bizonytalan környezetbe tértek vissza. Az egyik ok az volt, hogy az elhelyezés — jelentős erőfeszítések ellenére — hosszú ideig probléma maradt, a katonai internáltak egy része elégedetlenkedett. Kifogásolták az elszállásolás módját, az internálásból eredő mozgáskorlátozó rendszabályokat. A polgári menekültek egy része ugyancsak elégedetlen volt helyzetével. Az elsődleges ok azonban nem ebben rejlett. A német hadsereg észak európai hadműveleteinek sikerei, Hollandia, Belgium és Franciaország legyőzése a lengyel menekültek egy részében is azt a gondolatot ébresztette, hogy a második világháború a fasiszta Németország európai hegemoniájának kiteljesedését eredményezi. A menekültek egy része úgy vélte, hogy Lengyelország megszállása tartós lesz, tehát a magyarországi tartózkodásnak hosszabb idő távlatában nincs értelme. Az otthon — családfő, kereső nélkül — maradt családról való gondoskodás szükségessége ugyancsak növelte a hazatérők létszámát.

A hazatérőket két nagy csoportba oszthatjuk: voltak akik német származásukat, Németországgal kapcsolatos rokonszenvüket hangoztatva, mások a magyarországi viszonyokkal való elégedetlenség miatt, az otthon maradt családért való aggódás és nem utolsósorban a nemzetközi események alakulásának helytelen megítélése miatt iratkoztak fel a hazatérési listára. A hazatérési listára felvettek száma önmagában megtévesztő lehet. Az kitűnik, hogy jelentős számban voltak olyanok, akik eleve szökési szándékkal (Franciaországba való utazás reményével) jelentkeztek, a gyűjtőtáborokba való utazásukat francia majd angol területekre való szökésre használták fel. A menekültek közül igen sokan a Szovjetunióban (1939. szeptember 17-e után a Szovjetunió által birtokba vett lengyel területeken) való letelepedést kérelmezték. Mindent összevetve, a „hazatérési akció” a menekültek magyarországi tartózkodásának egyik legbonyolultabb kérdései közé tartozik. Az előbbieket elemzése a „menekült kérdés” számos — eddig ismeretlen, megválaszolatlan — területének megértéséhez, részkérdés megválaszolásához adhat segítséget.

A magyarországi lengyel menekültek visszatérésének fontosságát 1939 decemberében Ribbentrop külügyminiszter Sztójai Döme berlini magyar nagykövet előtt is kihangsúlyozta. Ribbentrop felhívta a magyar követ figyelmét arra, hogy „...kívánatos volna Magyarországon internált lengyeleknek mielőbbi visszaengedése a Németország által megszállt lengyel területekre...”¹¹ Sztójai követ Budapestre küldött jelentésében a német külügyminiszter kérését azzal indokolta, hogy a „visszatért” lengyel menekültek csökkentették a német mezőgazdaságban egyre növekvő

¹¹ KORCOZOWICZ, JAN: Wojsko Polskie na Węgrzech 1939—1945. Warszawa WIH MiD Sygn. 21/V. 40. 41. old. „Ujemne skutki klęsk państw zachodu miały na gruncie emigracji polskiej na Węgrzech jeden konkretny aspekt b. zły: spowodowały mianowicie poważne zachwianie się postawy duchowej żołnierzy i osłabienie jego wiary w celowość dalszej walki.”

munkaerőhiányt, ugyanakkor a létszámcsökkenés a magyar hatóságok számára is (gazdasági, politikai) könnyebbséget jelenthetne.

A budapesti német követség katonai attaséja 1939. november elejétől a menekültek minél nagyobb számbani visszatérésén munkálkodott, számos esetben konkrét *névjegyzék* benyújtásával „könnyítette” meg a német nemzetiségű lengyel menekültek összeírását.

A „hazatérési akció” első fázisában elsősorban a magukat német származásúnak valló lengyelek jelentkezésére számítottak. A H. M. 21. osztálya a menekültek szándékáról a hadtestparancsnokságok útján tájékozódott, majd rendelkezett. „Arra az eshetőségre, ha az internáltaknak hazájába való visszatérésre (esetleg részben) sor kerülne, ... előmunkálatokat kellene végezni, hogy a visszatérni óhajtók jegyzéke meglegyen. Az erre vonatkozó adatokat bizalmasan kell összegyűjteni, részben politikai okokból, részben pedig, hogy az internáltak között felesleges izgalmat ne keltsen. E célból az egyes táborparancsnokságok annak előterjesztése mellett, hogy visszatérésről ugyan egyelőre nincs szó, de a parancsnokság tájékozódni kíván azok létszámáról, akik Lengyelország mai helyzetében is hazatérni óhajtanak, az internáltakat egyenként hallgassa ki.”¹² A budapesti német katonai attasé azonban türelmetlenül sürgette a menekültek visszatérését. A magukat németnek valló lengyelek egy részét a követségen összeállított *kész névjegyzékben* sorolták fel. A H. M. 1939. november 13-án utasította az I—V. és a VII—VIII. hadtestparancsnokságokat, hogy a német katonai attasé által összeállított névjegyzékben szereplő lengyel katonák és tisztek „... megkérdendők, hogy német nemzetiségűnek vallják-e magukat. Azok akik ez alkalommal német nemzetiségük mellett tesznek bizonyosságot, a már elrendelt (kijelölt) külön táborba gyűjtendőké össze.”¹³

A hadtestektől visszaérkezett jelentésekből 8—10 ezer főre becsülték azoknak a számát, akik Lengyelország akkori helyzetében visszatérésüket kérték.¹⁴ A külügyminiszterhez írott levélben a H. M. a maga módján szintén állást foglalt a visszatéréssel kapcsolatban: „... minden vonalon érdekünkben áll, hogy lehetőleg mielőbb minél több internált hazájába visszatérjen. Kérem Nagyméltóságodat, hogy a visszaszállítás lehetőségét és ... módozatait mielőbb letárgyalni szíveskedjék.”¹⁵

¹² Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HL), Honvédelmi Minisztérium (H. M.) 1939-21-21-3107-98 851.

¹³ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. A Lengyelországba visszatérni óhajtó internáltakról készített jelentés. Kiadmányok az I—V., VII., VIII. hadtestparancsnokságok és a VKF részére. 1939. nov. 2. A budapesti német követség katonai attaséja által készített névjegyzékkel kapcsolatban lásd: HL H. M. 1939-21-21-3106-56 293. Baló Zoltán ezredes levele a Belügyminisztérium (B. M.) IX. osztályához. 1939. dec. 5. Baló ezredes szerint a német katonai attasé több névjegyzéket is átadott a H. M. 21. osztálynak.

¹⁴ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 273. A miniszteri rendelet szerint „... a német nemzetiségű internáltak megfelelő kísérettel haladéktalanul Rajkára (Moson megye) indítandók, névjegyzék, valamint élelmezési okmányokkal (az ottani gyűjtőtábor parancsnokságnak adandók át.” — HL H. M. 1939-21-21-6107-56 293. Az I., II., III., IV., V., VII., VIII. hadtestparancsnokságoknak kiadott H. M. Eln. 21. 64 642—1939. sz. rendelet. 1939. dec. 11. A táborokban többen „utólag” és ismételt körlevelek hatására vallották magukat német nemzetiségűeknek. Ezeket is „sürgösen” a rajkai gyűjtőtáborba irányították. Vö.: HL H. M. 1939-21-21-3107-98 852. A pécsi IV. hadtestparancsnokság távirati jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1939. szept. 23.

¹⁵ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. A levelet a külügyminiszternek címezve, az ügy sürgösségére való tekintettel Bartha Károly honvédelmi miniszter távollétében Barabás Emil altábornagy a H. M. I. főcsoportfőnöke írta alá 1939. nov. 18-án. A Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, Ghyczy Jenő 1939. december 31-én értesítette a H. M.-et, hogy a visszatérők ügye folyamatban van. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-62 154 (8520/pol.—1939). A külügyminiszterhez 1939. november 17-én eljuttatott H. M. átirat fogalmazványi példányában a 8—10 ezer szó át van húzva, *helyette 10—12 ezer van írva.*

A visszatérés lehetőségét később kiterjesztették a lengyel nemzetiségű menekültekre is. A visszatérésre jelentkezetteknek lehetőségük volt a németek által megszállt területre, Németországba, majd, ha ezt külön kérték, a Szovjetunió által 1939. szeptember 17-e után birtokba vett lengyel területekre utazni.¹⁶ A székesfehérvári II. honvéd hadtestparancsnokság előzetes felmérése szerint a győri táborból a németek által megszállt területre 20 tiszt, 29 katona, a Szovjetunióhoz csatolt területekre 31 tiszt és 34 katona, a kisbodaki táborból a német területre 180 katona, a Szovjetunióba 222 fő kért elutazási engedélyt.¹⁷

*

A visszatérni szándékozókra beérkezett jelentések összegezése után kiderült, hogy a németek által megszállt területekre 277 tiszt és 5880 katona, a Szovjetunióba 58 tiszt és 2045 katona jelentkezett. Összesen: 340 tiszt és 8807 katona nyilváníttotta ki Magyarország elhagyásának szándékát.¹⁸ A Németországba és a megszállt területekre utazók esetében a források sajnos ritkán utalnak arra, hogy a visszatérőknek megközelítőleg hány százaléka vallotta magát népi németnek. A meglevő adatokból úgy tűnik, hogy számuk százalékos aránya viszonylag alacsony volt.¹⁹

A magyarországi lengyel táborokban levő német nemzetiségű lengyel menekültekről a budapesti német katonai attasé több alkalommal névszerinti listát állított össze, amelyet a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának (is) megküldött. A listára felvett személyek Németországba való visszatérését Krappe ezredes szívégyének tekintette. A menekültek összegyűjtését a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályánál és a Vezérkarnál is értelemesen sürgette. Az összeírási akció azonban nem volt olyan egyszerű, amilyennek az első időszakban látszott. A német katonai attasé által összeírt német nemzetiségű lengyel internált katonai személyek egy jelentős része nem kívánt „hazatérni”. A Krappe ezredes által összeállított egyik 1939. novemberi listán 312 személy szerepelt. Ebből még korábban megszökött 38 személy, a német átvételi bizottság megjelenése előtt a rajkai gyűjtőtáborból 45 fő. A megjelölt 325 személyből 39 ismeretlennek bizonyult. A táborban összesen 90 személy volt megtalálható.²⁰ Egy későbbi névjegyzék meglepően 519 nevet tartalmazott ám a névjegyzékben szereplő személyek közül 85 már korábban Franciaországba evakuált, 65 pedig Rajká-

¹⁶ A magyar hatóságok a Szovjetunióban való letelepedést — elvben — lehetővé tették, de kikötötték, „...csak Németországon keresztül át juthatnak vissza hazájukba.” Így érthető, hogy viszonylag kevesen jelentkeztek. Vö.: HL H. M. 21-21-3554-13 508. 1940. ápr. 20. (Később, 1940 nyarán Kristóffi moszkvai magyar nagykövet tárgyalásokat folytatott a Szovjetunióba való közvetlen utazásról. A tárgyaláson azonban többrendbeli problémák nehezítették az előrehaladást. Lásd: HL H. M. 1940-21-21-3556-29 086. 1940. júl. 6.)

¹⁷ HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420 (62 950). A székesfehérvári II. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztályának. 1939. nov. 27.

¹⁸ A szombathelyi III. és a miskolci VII. hadtestparancsnokság adatai nélkül. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 420. Kimutatás a hazatérni szándékozókra. 1939. nov. 14.

¹⁹ A miskolci VII. hadtestparancsnokság 1939. december 30-i távirati jelentése szerint a hadtest területén levő táborokban levő német nemzetiségű katonai személyeket (1 tiszt, 10 tisztos és 37 fő katona) az Ipolysági táborba vonták össze. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293. A kassai VIII. hadtest területén csak 21 katonai személy vallotta magát németnek, akiket a Pácín községben levő volt határőr laktanyába irányítottak. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293. Távirati jelentés a H. M. 21. osztálynak. Kassa, 1939. dec. 30. A szombathelyi III. hadtestparancsnokság területén 99 fő, a pécsi IV. hadtest területén 34, a székesfehérvári II. hadtest területén 164, a budapesti I. hadtest területén levő katonai táborokban 104 lengyel katonai személy vallotta magát németnek. A valamennyi hadtestparancsnokságtól beérkezett adatokból 1939. december 2-án összeállított kimutatás szerint a magyarországi lengyel katonai internáltak közül összesen 9 tiszt és 468 altiszt, valamint katona vallotta magát németnek. Lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293.

²⁰ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 (az 59 149/eln. 21-1939. sz. irathoz csatolt melléklet).

ról „távozott” el, 207 személy ismeretlen, azonosíthatatlan volt. Az előzetesen összeírt 519 személy közül végül is 161 gyűlt össze Rajkán.²¹

Még szembetűnőbb volt a polgári táborokban levő német nemzetiségű lengyelek állásfoglalása. A német katonai attasé ugyanis a *polgári* menekültek számára is lehetővé tette a „hazatérést”. Hosszabb előkészületek után 1939 decemberben elkészült a lengyel polgári táborokban levő német nemzetiségűek névsora is. A névsor összesen(!) 80 személy adatait tartalmazta. A megjelölt 80 személy közül Rajkára való szállítás előtt, illetve az utazás közben 34 fő, Rajkáról 9 személy szökött meg, 24 név ismeretlen(!) volt. A rajkai táborban így összesen 13 polgári menekült hazaszállítását készíthették elő.²²

A budapesti német katonai attasé igen nagy figyelmet fordított arra, hogy lehetőség szerint minél több lengyel internált katonai személy költözzön vissza az általuk megszállt lengyel területekre. A H. M. 1940 január 16-án — német kérésre — ismét felszólította a hadseregpárancsnokságokat, hogy a magukat német nemzetiségűnek valló lengyel internáltakról *újabb* névjegyzéket állítsanak össze. Az összeírás eredményéről a hadtestparancsnokságok február hónapban számoltak be. Az adatok szerint a rajkai gyűjtőtábornak 1696 személyt adtak át, ebből azonban a Németországba való elszállítás előtt 821 fő megszökött. (A rajkai táborból 1940. januárjáig összesen 2530 német nemzetiségűnek tartott katona szökött meg.)²³ Az 1940. március 26-i jelentés szerint a rajkai táborba való szállítás előtt 666, a táborból 1050 személy, összesen 1716 lengyel menekült szökött meg.²⁴ Nagyobb részük titokban Franciaországba utazott, más részük nem várva meg a hivatalos átvételt — öntevékeny módon — Németországba(!) ment.

A nagykanizsai táborban 1939 őszén — elsők között — hirdették ki a „hazatérési” lehetőséget. A tábor több mint kétezer fős létszámából először mindössze 90 fő vallotta magát németnek.²⁵ Ekkor azonban működésbe léptek a lengyel földalatti szervezet nagykanizsai képviselői is a hazatérésre jelentkeztek „... lengyel tiszték által a jelentkezés után németellenes felvilágosításban részesültek.”²⁶ A hazafias érzelmű lengyel tiszték számíthattak a nagykanizsai helyőrség egyes magasrangú tisztjeinek támogatására. A nagykanizsai kémelhárító kirendeltség jelentése szerint Gunde alezredes „... amidőn egy sziléziai lengyel magát németnek vallotta, az egybegyűlt (lengyel) legénység előtt köpött(!) és az illetőnek elrendelte hogy sapkájáról vegye le a fehér sas jelvényt.”²⁷ A hadtestparancsnokságok „K” (kémelhárító) jelentéseiből hamarosan kiderült, hogy a hazafias érzelmű lengyel katonák több táborban tetteleg

²¹ HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 (az 56 293/el. n. 21-1939. sz. irathoz csatolt névjegyzék). Az egyik névjegyzéken szereplő 211 személy közül a tábori összeírás után 52 fő, a rajkai táborból 56 fő szökött meg, 50 személy kiléte ismeretlen volt. A jelentkezők közül a (különböző) táborokban maradt 53 fő. Vö.: HL H. M. 1939-21-21-3107-98 854.

²² HL H. M. 1939-21-21-3107-56 293 62 947/el. n. 21-1939. sz. rendeletre készített jelentés.

²³ HL H. M. 1939-21-21-3552-949. A névsort a német katonai attasé ismételt kérésére a magyar katonai hatóságok összeírás útján állították össze.

²⁴ HL H. 1939-21-21-3107-56 293. Kimutatás a megszökött német nemzetiségű lengyel internáltakról. Szűcs őrnagy jelentése. 1940. márc. 26. A rajkai lengyel katonai internálótáborból, ahol a magukat németnek valló lengyel katonákat őrizték. 1940. január 12-én 35 személy, 15-én 36, 16-án 42, 17-én 139, 18-án 328(!), 19-én 207, 20-án 177 személy szökött — a hivatalos jelentés szerint — német területre. Lásd: HL H. M. 1940-21-21-3552-949. 1940. január 11. Más források arra utalnak, hogy a táborból megszököttek nem Németországba (Ausztriába), hanem a jugoszláv határ felé igyekeztek, tehát a hazatérésre való jelentkezés gyakran ürügy volt. Az azonban tény, hogy a jelentkezettek nagy része valóban a megszállás alatt levő Lengyelországba utazott.

²⁵ Vö.: Lagzi: Lengyel menekültek Zala megyében... 33. old.

²⁶ HL H. M. 1939-21-21-3553-67 078.

²⁷ Ugyanott.

bántalmazták azokat a bajtársaikat, akik német nemzetiségüket kihangsúlyozva Németországba kívántak „hazatérni”.

A nagykanizsaihoz hasonló (politikailag jelentős) megmozdulás volt a *mosdósi* lengyel táborban is, ahol a fasiszta Németországgal rokonszenvező két, magát „aktuálisan” németnek valló lengyel katonát súlyosan megverték.²⁸ A lengyel menekültek németellenes magatartása a magyar lakosság között is ismertté vált. Nagy feltűnést keltett, hogy a Németországgal baráti — szövetséges — viszonyban álló Magyarországon a német (volksdeutsch) származás miatt lengyel táborokban embereket vertek, szégyenítettek meg. A budapesti német követség a magyar hatóságoktól szigorú vizsgálatot követelt. A kivizsgálás során azonban megállapítást nyert, hogy a sértettek szolgáltattak „közvetlen” okot az incidens kitörésére. Az incidensben részt vevő lengyel katonákat és tiszteket figyelmeztetésül büntetőtáborba helyezték. 1940 elején a verekedések és az ellenagitáció miatt a magukat németeknek valló, németországi munkára vállalkozó katonákat külön táborokban gyűjtötték össze és „... védőőrizet alatt tartották, mert a lengyelek folytonosan szidalmazták, sőt tetteleg is bántalmazták őket...”²⁹ Baló Zoltán ezredes a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának vezetője kivizsgálhatta a — diplomáciailag is — komoly üggyé vált német panaszokat, majd 1940. március 10-én német nyelvű magánlevélben értesítette Günther Krappe ezredest a vizsgálat eredményéről. Baló ezredes kategorikusan tagadta a német vádakat: „... egy gyűjtőtáborban sem fordult elő a német katonai attasé által vázolt módon azon vád, hogy lengyel részről azt javasolták volna, hogy oly lengyelek, akik hazájukba visszatérni óhajtanak, mint árulók büntetőtáborba helyeztessenek.”³⁰

A hazatérési akciót, az összeírást több tényező akadályozta, ezért lassan haladt. A rajkai gyűjtőtáborba szállítás is nehézkes volt. A pécsi IV. hadtestparancsnokság értesülése szerint a lengyel tisztikar erőlesen fellépett a hazatérésre jelentkezőkkel, a hazatérőkkel szemben. „Több lengyel tartalékos tiszt bizalmas kijelentése szerint, azon lengyel tisztek, akik hazájukba való visszatérés szándékának adtak kifejezést, Dembiński lengyel tábornok által »hazaárulóknak« lesznek bélyegezve”. A H. M. 21. osztálya távirati úton utasította az I—V. és VII—VIII. hadtestparancsnokságokat, hogy vizsgáltsák meg, mely táborban fordult elő olyan eset, amikor a rangidős lengyel tiszt (starszy obozu) vagy más lengyel személy a Németországba visszatérni szándékozók ellen megtorlást alkalmazott. Volt-e olyan eset, amikor német nemzetiségű lengyel katonákat lengyel javaslatra büntetőtáborba zártak volna? Az utasítás hangsúlyozta, hogy általában a „... lengyel részről büntetőtáborba helyezésre irányuló javaslatok megfontolandók...”³¹

A hazatérési akció megszervezése, tovább szervezése 1940 tavaszán láthatóan nagy lendületet vett. A hazatérést — ezúttal — már a *lengyel* nemzetiségűeknek is felajánlották. Az ügy fontosságára való tekintettel, a szervezőmunka meggyorsítása érdekében a budapesti német követ a Külügyminisztérium támogatását kérte. A viz-

²⁸ HL H. M. 1940-21-21-3552-950. Mosdós, 1940. jan. 13. A lengyel repülő *nagykátai* táborában a lengyel rangidős tiszt egy, német származásával kérkedő sziléziai lengyel katonát „... a legközönségesebben szidalmazott és agyonlövétéssel fenyegette meg. Hasonló okok miatt 1 altisztet és két őrzetőt a lengyel rangidős tiszt a magyar táborórság jelenlétében (!) lefokozott...”. Lásd még: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 419. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3557-4175.

²⁹ HL H. M. 1940-21-21-3553-2829. A lengyel katonai menekült táborokban a német nemzetiségű (illetve a magukat *németeknek* valló) lengyel katonák elkülönítése. 1940. jan. 4.

³⁰ HL H. M. 1940-21-21-3554-7101. „Von vertraulicher Seite wurde hierher mitgeteilt, das polnische Stellen ich den Internierungslagern bei ungarischen Militärbehörden beamtragt haben sollen diejenigen Internierten polnischer Volkszugehörigkeit, die in ihre Heimat zurückkehren wollen, als Werrater in das Strafager in Bük zu verlegen.”

³¹ Ugyanott. 547/53. 15. 14, 10. Távirat.

szaszállításból eredő nemzetközi bonyodalmak megelőzése érdekében a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője *Ghyczi Jenő* 1940. március 12-én figyelmeztette a H. M. 21. osztályt, hogy a jelentkezéseknél az önkéntesség elvére nagy súlyt helyezzen. Ghyczi javasolta, hogy „... az elszállításra jelentkező menekültektől minden egyes esetben az illető menekült által megértett nyelven írásbeli nyilatkozatot méltóztasson venni, amelyben [a hazatérni kívánó személy — L. I.] kijelenti, hogy önszántából és külső befolyástól mentesen kéri hazaszállítást. Ennek értelmében kérem nagyméltóságodat, hogy a jelentkezésnél semmiféle kényszereszköz ne alkalmaztassék. Tekintettel arra, hogy a tavaszi munkák a közeljövőben már megkezdődnek, a német követ ismételten kérte az ügy gyors elintézését.”³²

A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya a hadtestparancsnokságokat gyorsabb, de körültekintőbb szervező munkára buzdította. A német hatóságok kérésére 1940. március 18-án valamennyi hadtestparancsnokságot és katonai kórházat utasítottak, hogy a lengyel katonai menekültek körében újra ismertessék és népszerűsítsék a hazatérés, illetve a Németországba utazás gondolatát. Az utasítás értelmében a lengyel katonai személyeknek *nyanyelvükön* kellett kihirdetni, hogy „... a német kormány mindazokat a lengyel *amnyelvű* internáltakat, akik *mezőgazdaságilag kiképezettek vagy mezőgazdasági munkálatokra alkalmasak és jelenleg németek által megszállott területekre valók, hajlandó átvenni és hazaszállítani*. A német kormány [a menekültek bizalmatlanságára számítva — L. I.] kinyilatkoztatta azt, hogy a fentiek értelmében hazatérésre jelentkezőket kizárólag oly területre szállítja, mely 1939. augusztus 31-én lengyel uralom alatt volt. Hazaszállítás céljából való átadásra csak azok jöhetnek tekintetbe, akik ezt önszántukból és minden külső befolyástól mentesen kérik... Nyomatékosan felhívom a figyelmet arra, hogy a jelentkezésre semmiféle kényszereszközt vagy rábeszélést nem szabad alkalmazni.”³³

A széles körű, hadtestparancsnokságok által is erőteljesen népszerűsített toborzás *ezúttal* nem volt eredmény nélküli. Az 1940. április 8-i összesítés szerint az I. hadtest területén 400, a II. hadtestnél 500, a III. hadtestnél 500, a IV. hadtestnél 150, az V. hadtestnél 50, a VII. hadtestnél 500, végül a VIII. hadtestnél 300, *összesen* 2500 katonai személy jelentkezett hazaszállításra. A jelentés szerint a visszautazás 1940. május 20—21—22-én meg is történt.³⁴

A hazatérésre jelentkezés *májusban* szintén jelentős mértéket öltött, május 15-ig újabb 1610 fő iratkozott fel a visszatérési listára.³⁵ A tények a H. M. 21. osztályát

³² HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (1127/Pol.—1940.)

³³ HL. H. M. 1940-21-21-3554-13 508. A német átvételi bizottság a magyar katonai hatóságoknak azt a szóbeli kijelentést tette, hogy 1940. május közepén „... ismét átvész lengyeleket, mégpedig nemcsak mezőgazdasággal foglalkozókat, hanem másokat is.” HL H. M. 1940-21-21-3554-21 413. 1940. áprilisában a jelentkezés első hullámában 2500 személy iratkozott fel a hazatérési listára. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 505.

³⁴ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 15 950. Az említett létszámból 1500 személyt a budapesti Soroksári úti Flóra gyárban, 800 főt Komáromban, 500 főt a Bük községi katonai táborban gyűjtöttek össze. 1940. május 27-én a Flóra gyárban újabb 458 fős csoport gyűlt össze. Vö.: HL H. M. 21-21-3554-21 413. A budapesti I. hadtestparancsnokság távirati jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. máj. 27. Lásd még: a pécsi IV. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. máj. 22. (4831. sz. eln.—III.—1940.) *Ugyanott*. A püspöknádasdi lengyel katonai internáló tábor összesítője. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3556-27 897. Pro domo (máj. 28.) szerint 1940. május 20—22. között jelentkezés alapján újabb 2000 lengyel katonai személyt adtak át németországi munkára. A jelentkezések korábbi számadataira vonatkozóan lásd: HL H. M. 1939-21-21-3107-57 240. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium eln. 21.—1939. sz. kimutatása azon lengyel internált katonákról, akik Lengyelország mai helyzetében is visszatérni óhajtanak. Táboronkénti létszámkimutatás.

³⁵ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (1595). Az I. hadtest: 200 személy, II. hadtest: 180, III. hadtest: 1050, IV. hadtest: 100, VII. hadtest: 70, VIII. hadtest: 10 fő. A „hazaszállítás” folytán a 7. honvédkerület területén levő lengyel katonai táborokban a tábori munkák elvégzésében fennakadás

igazolták: „Nyugati harctéri eseményekkel kapcsolatban valószínű, hogy a lengyel internáltak *tömegesebben* fognak jelentkezni a németek által való hazaszállításukra.”³⁶ A H. M. 21. osztály arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyugati harctéri események való tekintettel az internáltakkal közölni kell, hogy „... közvetlen hazatérésről belátható időn belül nem lehet szó, *tehát az alkalmat célszerű kihasználniok.*”³⁷

A budapesti Lengyel Katonai Képviselő, illetve a képviselő mögötti különböző politikai felfogású csoportok érdekei, érdekelletéi, valamint a hazatérési akció között szoros összefüggés van. Władysław Sikorski miniszterelnök és hadseregfőparancsnok hívei értelemszerűen az evakuációt szorgalmazták, Sikorski politikai ellenfelei (a szanációsok), ahol csak tehették (érdekeiknek megfelelően) akadályozták a katonakorú lengyel férfiak Magyarországról való kivonását.

A hazatérés szervezése során számos, különböző mértékű, előjelű belső nézeteltérést tapasztalhatunk. Konkrét adatok vannak arról, hogy a tömeges méretű hazatérést a Lengyel Katonai Képviselő mindenképpen mérsékelni kívánta, megbízottai révén eredményes ellenpropagandát fejtett ki. Ennek tudható be — többek között — az is, hogy a jelentkezési listára való feliratkozást több táborban erőszakkal gátolták meg.

A katonai táborokba — a források szerint — „lengyel propagandisták” érkeztek, hogy megakadályozzák a hazatérésre való jelentkezést. A „propagandisták” többek között arra hívatkoztak, hogy a hazatérőket besorozzák a német hadseregbe, s Franciaország ellen kell majd harcolniuk; az otthon maradt családtagok éheznek, kényszer- és hadimunkát kell végezniük. Az *özörényi* táborban Lipek lengyel orvos-őrnagy felhívta a katonák figyelmét arra, hogy a hazatérőket a németek korra való tekintet nélkül kiherélik. Az információnak — a meglévő források szerint — nem volt alapja, de helyileg igen hatásos propagandának bizonyult, mert a nagyszámú jelentkező közül végül is 19 személy vállalkozott a visszatérésre.³⁸

A lengyel ellenpropaganda hadtestparancsnokságonként változott. Volt ahol drasztikus eszközöket alkalmaztak, volt ahol az agitáció eszközeivel is megelégedtek. A miskolci VII. hadtestparancsnokság területén levő lengyel táborokban, „A H. M. Ur 13 508/eln. 21-1940. sz. rendeletének a VII. hdt. területén levő táborokban való kihirdetése után a lengyel rangidős tisztiek pl. minden módot és alkalmat megragadtak arra, hogy a visszatérésre jelentkezett, mezőgazdasággal foglalkozó lengyel katonai internáltakat a visszatérésről lebeszéljék és visszatartsák. A jelentkezteteket lefokozással, a lengyel hadseregből való kizárással és a háború után lengyel hadbíróság elé állítással is megfenyegették. [...] Egyes táborokban annyira elmérgesedett a helyzet,

volt, tisztiküldöncökben hiány jelentkezett. Az előbbiektől tábori kíséret csoportokat szerveztek (szakács, borbély, cipész, szabó stb.). Kiséret munkakörbe a naprágyi táborba 6, Selype 10, Ipolyhídvégre 8, Vámosmikolára 5, Ipolyszalkára 10, Pelsőcre 4 katonát vezényeltek. HL H. M. 1940-21-21-3557-47 113 (6666. sz. eln. I. L.—1940). A 7. honvédkerületi parancsnokság 1940. augusztus 22-i (Beleznai ezredes) jelentése a H. M. 21. osztálynak.

³⁶ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. 1940. ápr. 20. A jelentkezés 1940 tavaszán sem volt konfliktusmentes. A társaiktól bántalmazott személyek részére ideiglenesen a somoskőújfalui tábor újból megnyitották. A táborokban való állapotokra nézve lásd: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (3762 eln. I. L.—1940). A miskolci VII. hadtestparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. ápr. 23. Lásd még: *Ugyanott*, a vámosmikolai m. kir. katonai (lengyel) internáló tábor parancsnokság április 14-i 193/kt.—1940. sz. jelentését. Különböző megfélemlítésekkel találkozhatunk a szegedi IV. hadtest 1940. jan. 26-i jelentésében is. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-4198 (111/29. sz. eln. II.—1940)

³⁷ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 805. Kiadvány az I., III., V. és a VII. hadtestparancsnokságoknak, valamint a 7. honvédkerületi parancsnokságnak. Állomáshelyeiken. 1940. jún. 20.

³⁸ HL H. M. 1940-21-21-3557-42 927. „Durch diese und ähnliche Propaganda liessen sich die meisten Leute, die bereits auf der Liste der Heimtransporte standen, weider streichen und nur 19 liessen sich in die Heimat abtransportieren.”

hogy a visszatérésre jelentkezőket keblükből kizárják, sőt bántalmazzák. A helyzet a visszatérőkre több helyen már annyira súlyossá vált, hogy a visszatérni akarók a magyar táborparancsnokság [örség — L. I.] védelmét kérték.”³⁹

A hazatérés — mint az várható is volt — időközben politikai szempontból (is) bonyolult ügyévé vált. A H. M. 21. osztály 1940. április 24-én ismét felhívással fordult a hadtest, kórház és lengyel táborparancsnoksághoz. A kiadvány hangsúlyozta, hogy „... a lengyel internáltaknak minél nagyobb számban való önkéntes hazatérése állami érdek és bár erre az internáltakat rábeszélni nem szabad, de a lengyel tisztek által kifejtett ellenpropagandát sem szabad tűrni és azt ellensúlyozni kell. Erőszakos ellenpropagandát kifejtő lengyel tisztek... a hdt. pságok által azonnal áthelyezendőek”⁴⁰ A H. M. I. Főcsoport Főnöksége 1940 tavaszán a 21. osztályt a hazaszállítás meggyorsítására ösztökölte. Több táborparancsnokság jelentéséből maga a 21. osztály is úgy vélte, hogy „... az újabb jelentkezők száma növekedni fog, különösen ha most a hazajutottak levelei a táborokba [meg] érkeznek.”⁴¹ A 21. osztály utasította a táborparancsnokságokat, gondoskodjanak arról, hogy a megszállt területekre visszatért személyektől érkező leveleket a címzettek hiánytalanul megkapják. A H. M. 21. osztályának azonban az is tudomására jutott, hogy „... egyes táborokban az internáltak leveleit a magyar táborparancsnokságon kívül a lengyel tábor rangidős tisztje [starszy obozu — L. I.] és az ahhoz beosztott lengyel személyzet is — lengyel szempontból cenzúrázza, azokból részeket olvashatatlanul töröl, sőt el is koboz leveleket.”⁴² A visszatérésre jelentkezés 1940. júliusában lecsökkent. Kiderült ugyanis az, hogy a német hatóságok nem tartották be előzetes ígéreteiket, a hazatért menekültek egy részét belátásuk szerinti helyen és munkakörökben foglalkoztatták.

A német hatóságok tényleges visszaéléseivel: internálással, munkatáborba küldéssel és más megtorló intézkedéssel kapcsolatos első hírek — az eddig előkerült források szerint — a magyarországi lengyel menekült táborokban — széles körben 1940 júliusában kezdtek ismertté válni. Az 1. honvéd határvadász zászlóalj parancsnokának 1940. július 31-i jelentése jól érzékelteti a menekülteket visszatartó reális tényezők egy részét: „... f. hó 30-i szemlém alkalmával az osgyáni lengyel [katonai — L. I.] internáltakat magam is hazatérésére igyekeztem rábírní, azonban a tábor pk. [parancsnok — L. I.] által jelentett 35 főn kívül mások nem jelentkeztek. Az internáltakkal való tárgyalás közben azt a benyomást szereztem, hogy ők teljes bizalmatlansággal vannak eltelve a német hatóságok iránt. Attól tartanak, hogy hazatérésük után internálják őket munkatáborokba, illetve hadimunkára lesznek beosztva.”⁴³ A zászlóaljparancsnok feltételezése szerint amennyiben a hazatérő lengyelek megnyugtató híreket juttatnának el Magyarországra, akkor tömeges hazatérésre lehetne számítani. A jelentés legfontosabb részében a zászlóaljparancsnok megállapította: „A hazatéréstől tartózkodó internáltak felvilágosító megnyugtatóására a központtól volna szükséges intézkedéseket kiadni, illetve a német hatóságokat felkérni, hogy a hazatérőkkel szemben — ha megtorló intézkedéseket egyáltalán terveznek — azokat 1—2 hónapra halasszák el.”⁴⁴

A lengyel táborokban valóban nagy bizalmatlanság, uralkodott, a menekültek

³⁹ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (3762. sz. Eln. I.—1940).

⁴⁰ HL H. M. 1940-21-21-3554-21 413. Kiadvány.

⁴¹ Ugyanott.

⁴² Ugyanott.

⁴³ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. A m. kir. 1. honvéd határvadász zászlóaljparancsnokság (Rimaszombat) 1757. sz. jelentése a 7. honvédterületi parancsnokságnak 1940. júl. 31. Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (6317. sz. kln. I. L.—1940). A 7. honvédkerületi parancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. aug. 6.

⁴⁴ Ugyanott. Hasonló véleményeket más táborokban is észleltek.

egy része tanácstalan volt. A német csapatok nyugat-európai győzelmei lehangolóan hatottak a magyarországi lengyel menekültekre. Ez akkor is igaz, ha tudjuk azt is, hogy biztonságot jelentett a menekülteknek. A menekültekben azonban felébredt a szülői ház, a szülőföld iránti honvágy, az elhagyott család iránti aggodalom sokukban legyőzte a félelmet s vállalták a bizonytalan kimenetelű hazautazást. A hazakivánczók egy része azonban gyanakvó és elővigyázatos volt, ezzel a H. M. 21. osztálya is számolt. Az egyik iratban arra az álláspontra helyezkedett, hogy „... tömeges jelentkezés nem valószínű, mert az eddigi tapasztalat szerint a lengyelek félnek a németektől és nem bíznak abban, hogy átadásuk esetén haza kerülnek. Ugyanis az eddig Németországba szökött [német nemzetiségű — L. I.] lengyelek közül többen írtak, némelyik pedig ide visszaszökött és e tekintetben *kedvezőilen híreket terjesztettek*.”⁴⁵ A hihetetlennek tűnő hírek igaznak bizonyulak, így a visszatérésre jelentkezettek egy része megmásította elhatározását. Az esetleges félreértések, a menekültek és a táborparancsnokságok közötti „súrlódások” elkerülése érdekében a H. M. 21. osztálya 1940. július 31-én távirati úton felhívta a lengyel táborparancsnokságok figyelmét, hogy „... a hazatérés önként jelentkezés alapján történik és így *a jelentkezőknek joga van elhatározását megváltoztatni*.”⁴⁶

A polgári menekültek hazatérési lehetőségeiről a B. M. IX. osztálya is folyamatos információt adott. Dr. Antall József osztályvezető 1940. július 22-én felhívással fordult a járások főszolgabíróihoz. A körlevél szerint „... a német birodalmi kormány kiküldöttei a Németország által megszállt lengyel területekről származó polgári lengyel menekültek önkéntes hazatérésére vonatkozó határidőt újabb elhatározásig meghosszabbították.”⁴⁷ A jelentkezőket a bátorkeszi polgári táborba kellett irányítani.⁴⁸ Az Antall József által aláírt körlevél nyomán a járások főszolgabírói kihirdették az újabb hazatérési lehetőséget.

A polgári személyek hazatérésével kapcsolatban a Zala vármegyei forrásanyag alapján általánosító módon tájékozódhatunk. A zalaszántói közjegyző 1940. július 30-i jelentése szerint a községbeli lengyel polgári menekültek közül 19 személy jelentkezett visszatérésre. Amikor azonban kiderült, hogy „... *a német állam költségén utazhatnak, azt a választ adták, hogy senki nem kíván hazamenni*.”⁴⁹ A hazatérésre jelentkezők számának növelése érdekében a járás főszolgabírója is akcióba lépett: „... a polgári menekülteket felszólítottam a hazatérésre, őket figyelmeztettem, hogy ez az utolsó alkalom, amikor költségmentesen hazatérhetnek, *de egy sem jelentkezett a hazatérésre*.”⁵⁰ A kudarc máshol is megismétlődött. A keszthelyi járás főszolgabírója 1940. augusztus 18-án írott jelentésében arra hivatkozott, hogy a visszatérésre jelentkezettek egy része értesült a lengyelországi állapotokról, így eredeti elhatározásukat sorra megváltoztatták. Magyaráztaképpen Chimek Eugeniusz polgári menekült esetére hivatkozott, akit 1940. augusztus 13-ra Hegyeshalomra útbaindítani nem lehetett, mert a főszolgabíró szerint a „... nevezett előadta, hogy szüleit a németek ismeretlen helyre internálták, birtokukat, földjüket elvették, s így hazatérése részéről tárgyaltalan.”⁵¹

A menekültek közötti nyári toborzás a levéltári adatok szerint viszonylag

⁴⁵ Ugyanott.

⁴⁶ HL H. M. 1940-21-21-3554-42 940.

⁴⁷ Zala megyei Levéltár (ZmL) 1—12/1940. (B. M. 32. res./men.—1940).

⁴⁸ OL B. M. 1944-Ix-10-4018-56 385 (7332). 1940. aug. 5.

⁴⁹ ZmL 1—497 (1035/1940). A zalaszántói közjegyző jelentése a főszolgabírónak. 1940. júl. 30.

⁵⁰ ZmL 1—20/1940 (8101—1940). Keszthely nagyközség vezetőjegyzőjének jelentése a keszthelyi járás főszolgabírójának. 1940. júl. 30.

⁵¹ ZmL 1—38/1940. A keszthelyi járás főszolgabírójának jelentése a B. M. Menekültügyi Irodájának. 1940. aug. 18.

eredményes volt.⁵² 1940. augusztus 4—10. közötti napokban Esztergom, Győr, Mosonmagyaróvár, Bük, Sárvár, Budapest (Soroksári út) táboraiban 320 tiszt, 4230 katona (más adat szerint 330 tiszt és 4250 katona), 8 katonaorvos, 12 ápolónő és 30 tiszti, valamint altiszti hozzátartozó, összesen 4600 személy várta a hazaszállítást. Az utolsó pillanatban (1940. augusztus 5-én), az átvétel második napján a budapesti német követséggel történt „... kb. 6—8 perces telefonbeszélgetés után a német bizottsági tagok rövid megbeszélést tartottak, mely után közölték, hogy utasítást kaptak arra, hogy lengyel tiszteket nem vehetnek át. [...] közölték, hogy hivatásos tiszteket egyáltalán nem vehetnek át, tartalékos és ny. á. [nyugállományú] tiszteknél pedig külön kérvényt (Antrag) kell a budapesti német konzultátushoz benyújtaniok (a H. M. 21. osztályon át), mely azokat a Krakau-i [krakkói] lengyel főkormányzósághoz küldi, honnét megfelelő ellenőrzés után visszaküldve lehet szó a visszatérésről... Fő súlyt a polgári foglalkozásúakra helyezték, tanuló, magánzó, vagy foglalkozás nélkülit nem vettek át.”⁵³ A német bizottság 300 tiszt, 20 zsidó származású gyanúsított személy, 15 foglalkozás nélküli menekült „átvétele” megtagadta, 50 személy a hegyeshalmi határállomáson megmásította elhatározását és visszatért korábbi — magyarországi — tartózkodási helyére. A német átvételi bizottság „sajátos” viselkedése nem sok jót ígért, ezt a menekültek közül többen észre is vették.⁵⁴ A német bizottság egyre inkább nagyvonalúsággal kezelte a menekültek számszerű átvételét. „Hegyeshalom határállomáson a német átvevőbizottság megszámlálás nélkül 695 fő átvételét igazolta, valójában azonban csak 693 fő lett átadva.”⁵⁵

⁵² Vö.: HL H. M. 1940-21-21-3554-34 605. A honvédelmi miniszter 13 508/eln. 21.—1940. sz. rendeletre beküldött kimutatások; Budapest 1/1., 1/2. gyűjtőtábor. Bánréve, Bregenc-major, Eger (1940. jún. 30-i jelentése és névjegyzék). Esztergomi (lengyel) gyűjtőtábor parancsnokság (183/1940., sz. jelentése, 1940. máj. 20). Felsőhangoly, Gara (1940. június 29-i jelentés és névjegyzék). Hidasnémeti (1940. júl. 4-i jelentés és névjegyzék). Inárcs 1/4. gyűjtőtábor (1940. júl. 3-i jelentés és kimutatás). Ipolybalog (81/1940. 1940. jún. 28). Ipolyhídvég Lengyel Tiszti Tábor (376 kt.—1940. Jelentés és névjegyzék). 1940. júl. 2). Ipolyszalka (1940. jún. 30). Ipolytarnóc (14/1. sz. Kimutatás. 1940. jún. 28.) Kapuvár (1940. júl. 3-i jelentés.) Kiscenk, Komárom, Miskolc, Léva (1940. júl. 13-i kimutatás.) Mosonmagyaróvár (202/1940. sz. jelentés 1940. júl. 1.) Nagycsalomja, Nagykanizsa, Osgyán, Pelsőc, Rajka, Budapest-Rákoscaba, Sajólénártfalva (1940. jún. 30.) Sajószárnya, Sárvár, Selyp, Tápiógyörgye, Tompa, Ujdörögdpusztá (325/1940. jelentés. 1940. júl. 5.) Vámosmikola (274/1940. sz. jelentés. 1940. júl. 4.) Érsekújvár, Polska Komenda Obozu dn. 30. VI. 1940. Wykaz imien szeregowych, którzy zdeklarowali się na wyjazd do robot rolnych pod okupacje niemiecka. Meg kell említeni a kapuvári és az egri táborokból beérkező jelentéseket. HL H. M. 1940. 21-21-3554-34 605. A m. kir. kapuvári (lengyel) katonai internáló táborparancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak (966/1940). 1940. júl. 3. A kiscenki táborrész névjegyzéke; HL H. M. 1940-21-21-3554-13 805 (495/1940) A m. kir. egri Lengyel Tiszti Gyűjtőtábor parancsnokság jelentése a H. M. 21. osztálynak. 1940. jún. 7. A polgári menekültekkel kapcsolatban lásd: OL B. M. 1944—IX-10-4018-560 385 (8336).

⁵³ HL H. M. 1940-21-21-3558. Baló Zoltán-féle hagyatéék. Szám nélkül. Baló Zoltán ezredes feljegyzése a honvédelmi miniszternek. 1940. aug. 11. Budapestről 30 tiszt, 800 katona, Esztergom-kenyérmezői táborból 1100 katona, Győrből 300 tiszt és 50 katona, Mosonmagyaróvárról 750 katona, Bükkről 450 katona, Sárvárról 1100 katona indult útnak Hegyeshalomra. A menekülteket szállító vasúti szerelvények őrzésére 8 magyar tiszt és 180 katona nyert beosztást. (Ugyanott, 13 508/1940. sz. irat.) Az átvételnél a német bizottság részéről jelen volt az SS birodalmi főparancsnokság egy megbízottja, a német politikai rendőrség, a német Munkaügyi Minisztérium, a budapesti német követség és a német hadsereg-főparancsnokság egy-egy képviselője. Magyar részről a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium, a H. M. 7/k., a 19. és a 21. osztály egy-egy megbízottja volt jelen az átadásnál.

⁵⁴ Ugyanott.

⁵⁵ HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508 (2026-1940). A m. kir. 1/1 honvéd gyűjtőtábor parancsnokság jelentése a hazatérésre jelentkezett lengyel internáltakról. 1940. aug. 21. A budapesti Soroksári úti Flóra gyár épületeiben összegyűjtött, hazatérésre jelentkezett menekültek közül 2 személy megszökött, 60 fő visszalépett, végül 693 személy érkezett meg Hegyeshalomra. Az augusztusi visszatéréssel kapcsolatban lásd: HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508. »Kiadvány a 2. honvédkerületi parancsnokságnak«, 1940. aug. 1. Az augusztusi határidőre a táborokból nagyon egyenetlen volt a jelentkezés. Nagykanizsáról pl. 3 személy kérte a visszatelepedést (HL H. M. 1940-21-21-3554-13 508/29 112-604-kt./1940).

A budapesti Lengyel Katonai Képviselőt több tisztjének a visszatérés megakadályozásában játszott szerepe idővel nyilvánvaló lett. A Képviselő hivatalban lévő vezetője dr. Marian Steifer vezérkari ezredes 1940. július 16-án körlevelet intézett a táborok rangidős lengyel tisztjeihez. A körlevélben a hazatérést — igen jó politikai érzékkel — lelkiismereti kérdésnek minősítették. „Tényleges vagy tartalékos katonai személyek, akiknek munkaköre vagy tevékenysége a háború előtti utolsó években olyan volt, hogy azáltal a megszálló hatóságokkal kollízióba kerülhetnének, maguknak kell dönteniük afelett, hogy a jelen pillanatban hazatérésük ajánlatos-e?”⁵⁶ A körlevél kitért a jelentkezés „szolgálati” útjára is. „A hazautazás szándékát az érdekelteknek a magyar táborparancsnokságoknál kell bejelenteniük, szolgálati úton, a *lengyel rangidősökön[!] keresztül.*”⁵⁷

A katonai táborokban a hazatérést ellenző befolyásos személyek (csoportok) időről-időre működésbe léptek. Munkájuk azonban gyakran eredménytelen maradt, ezt bizonyítja a sárvári táborból származó adat is. A *sárvári* táborban 1940. december 12-én felvett jegyzőkönyv szerint dr. Steifer vezérkari ezredes joggal kifogásolta a Sárváron internált lengyel tisztek tevékenységét, mert a „lengyel szellem” ébrentartásáért semmit, vagy legalábbis igen keveset tettek. Steifer ezredes szerint „Bizonyítékul szolgál erre, hogy kb. 700-an jelentkeztek vissza Németországba. *A tisztek és az altisztek kötelessége lett volna, hogy legalább a fiatalabb legénységet tartsák vissza hazájukba való visszatérésüktől.*”⁵⁸ A III. hadtestparancsnoksághoz beérkező információk szerint dr. Steifer ezredes a Sárváron internált lengyel tisztek és altisztek között fel akarta kutatni azokat, akik a magyar táborparancsnokságnak vagy másoknak értsd: a németeknek „szolgálatokat” tettek. Steifer ezredes szigorú rendszabályokat helyezett kilátásba, a sárvári lengyel tisztikart szét akarta zavarni „... mert véleménye szerint túl lojálisak a magyar parancsnokság irányában.”⁵⁹

A megszállt területekre való visszatérés lehetőségét később furcsa módon a volt rendőrökre, rendőrségi tisztviselőkre is kiterjesztették. A budapesti német követség a magyar Külügyminisztérium tudomására hozta, hogy a Főkormányzóságnak szándékában van a Magyarországon internált lengyel *rendőröket* átvenni és alkalmazni.⁶⁰ A német kérés időpontjából fontos következtetéseket lehet levonni. A német kormány 1941 őszén arra számított, hogy a Magyarországon levő lengyel rendőrök egy részét kiegészítő rendfenntartó minőségben alkalmazni lehet Lengyelországban. 1941. szeptember 11-én a B. M. dr. Antall József vezette IX. osztálya körlevelében értesítette a polgári menekült táborparancsnokságokat: „... a német birodalmi kormány hajlandó (a) Magyarországra menekült lengyel polgári menekültek közül az önként jelentkező volt lengyel rendőrtisztviselőket a kormányzóságba visszavenni és őket ott *aivatalukba visszahelyezni.* Felhívom a Táborparancsnok urat, hogy a fentieket hozza h parancsnoksága alatt álló lengyel polgári menekült táborokban elhelyezett lengyel menekültek tudtára és az önként jelentkezőkről két példányban-készített kimutatást haladéktalanul terjessze fel.”⁶¹

⁵⁶ HL H. M. 1940. 21-21-3978-469 537 (L. 246-1940) Rangidős tisztekhez. 1940. júl. 9. „Żołnierze kadry zawodowej lub też rezerwy, których rodzaj pracy względnie działałność w ostatnich latach przed wojną moglyby narazić na kolizje z władzami okupacyjnymi, muszą sami zdecydować, czy w obecnej chwili mogli wracać do kraju.”

⁵⁷ Ugyanott.

⁵⁸ HL H. M. 1941-21-21-4387-1131.

⁵⁹ Ugyanott. Az augusztusban visszatérők után október-november hónapokban újabb csoportok összeállítására vált lehetővé. Sárváron 412, Budapesten 31, Bregenc-majorban 174, Esztergom-kenyérmezői táborban 120 személy iratkozott fel a visszatérők listájára. (HL H. M. 1940-21-21-3554-61 135.) A polgári táborokból való jelentkezésre vonatkozóan lásd: ZmL 1—40/1940. Az ukrán nemzetiségű lengyel katonákra vonatkozó számadatokat lásd: HL H. M. 1940-21-21-3553-960 (13 499).

⁶⁰ HL H. M. 1941-21-21-4391-60 607. 1941. szept. 4.

⁶¹ ZmL 2-1057/1941 (B. M. 25/res. — 1941. men.)

A visszatérés 1941 őszén aktualitásából és népszerűségéből egyaránt sokat vett, bár a források szerint a menekültek hazaszállítását a vezérkar főnöke, *Werth Henrik* tábornok is szorgalmazta. Visszatérésre azonban egyre kevesebben jelentkeztek. A Vezérkar 2. D. alosztályának értesülése szerint pl. a Selyp községben levő lengyel katonai táborból „... *senki sem jelentkezett hazaszállításra...*”, hasonló volt a helyzet a többi táboroknál is. A lengyeleket visszatartó okok között ezúttal a magyarországi jó megélhetést emelték ki. A megszállók kiszolgáltatásának megtagadását, a német megszálló hatóságoktól való félelmet, tehát a *valóságos okot* a Vkf. 2. elhallgatta.

A Vkf. 2. D. iratanyagában olyan momentumokat is találunk, amelyek a magyar honvédség — tágabban a közvélemény — lengyelek elleni hangulatkeltést célozták. A Vezérkari Főnökség értékelése szerint „... a magyar hatóságok jóvoltából élvezett gondtalan... munkanélküli élet tartja vissza az internáltakat attól, hogy hazaszállításra jelentkezzenek. A mai nehéz megélhetést viszonyok mellett a lakosságban is rossz vért szül a semmittevő lengyelek Magyarország részéről való eltartása.”⁶² A Vezérkari Főnökség többszöri felszólítására a H. M. 21. osztály ismételtén kihirdette a katonai táborokban a visszatérés lehetőségét: a különböző táborokból 180 tiszt és 1200 altiszt és katoná jelentkezett. A hazaszállítás — a Szovjetunió elleni német hadműveletek miatt — késett, ezért a H. M. felkérte a külügyminisztert, hogy a nehezen összetoborzott internáltak „... hazaszállítására, ill. a németek által leendő átvételére tegye meg a szükséges lépéseket.”⁶³ Az azonban tény, hogy 1941 nyarán őszén lényegében befejeződött a magyarországi lengyelek csoportos visszatérése, később csak egy-egy esetben, a korábbiaktól eltérő példát találunk a visszatelepedésre.⁶⁴

⁶² HL H. M. 1941-21-21-4391-54 528 (47 468. sz. eln. 2. Vkf. D.-1941. 1941. szept. 5.)

⁶³ HL H. M. 1941-21-21-4391-54 528

⁶⁴ Vö.: HL H. M. 1943-21-21-6759-542 884.; ZML 3-1224/1943 (505). Keszthely nagyközség vezetőjegyzőjének jelentése a főszolgabírónak, 1941. dec. 5.; OL Küm. pol. 17/7-1942-2141. (1942. IV. 9. Pro domo.) Az iratok egy-egy egyedi visszatérési alkalomról adnak információt.

EVAKUIERUNG ODER HEIMKEHR? ANFÄNGE DER POLITISCHEN TÄTIGKEIT IN DEN POLNISCHEN LAGERN IN UNGARN

In den ersten Wochen (und Monaten) nach dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges sind einige zehntausend polnische Flüchtlinge, militärische und zivile, in Ungarn angelangt. Die meisten Soldaten wurden in Lagern untergebracht (oder unter Lagerbedingungen gruppiert). Die überwiegende Mehrheit der Zivilflüchtlinge wohnte in privaten und in gemieteten Häusern. Verhältnismäßig schnell nämlich bereits im Herbst 1939 haben sich unter den Flüchtlingen Organisationen gebildet, deren Aufgabe es war, ihre Interessen zu schützen, und damals sind auch die ersten geheimen Gruppen entstanden.

Die Massen der in Ungarn weilenden polnischen Flüchtlinge lebten in ständiger Bewegung. Viele haben eine Arbeit unternommen. Mit der Evakuierung der Soldaten und der Zivilisten im wehrpflichtigen Alter nach Frankreich, und dann nach dem Nahen Osten (innerhalb der Aktion unter dem Decknamen „Ewa“, dann seit dem Sommer 1940 — unter dem Decknamen „Ewa-B“ ist es den etwa 32 tausend Polen gelungen, das Gebiet Ungarns zu verlassen) wurde begonnen. Die Organisation und die Durchführung der Evakuierung fand mit stillschweigender Erlaubnis von den damaligen Innen- und Verteidigungsbehörden des Landes statt, was damals eine unmittelbare Hilfe darstellte. Im Laufe der organisatorischen Arbeiten trat die Sache der Hilfe bei der schnellen Organisation der polnischen Armee in Frankreich in Vordergrund. Konsequenterweise war es eine der wesentlichsten Aufgaben der polnischen Organisationen in Ungarn, die Evakuierung durchzuführen. Tatsache war jedoch auch, daß beinahe zu gleicher Zeit, im Herbst 1939, als die Evakuierung organisiert wurde, versuchte ein Teil der Flüchtlinge in das okkupierte Land zurückzukehren. Es gab Bemühungen Pläne, welche bewußt nicht zur Evakuierung aufmunterten, sondern dazu, an Ort und Stelle zu bleiben, oder aber in das okkupierte Land heimzukehren. Die offiziellen ungarischen Behörden ermöglichten eine Heimkehr, sich auf die Liste der Heimkehrwilligen eintragen zu lassen, und waren auch bei der Evakuierung unmittelbar behilflich, sie akzeptierten sie. Sie strebten auch bewußt danach, damit sich die Anzahl der Flüchtlinge sowohl durch die Evakuierung, als auch durch die Heimkehr schnellstens vermindert, und damit die Häufigkeit der deutschen Interventionen auch gesenkt wird.

Die Sache der Evakuierung und der Heimkehr war seit dem Herbst 1939 ein bedeutendes inneres Problem der polnischen Emigration in Ungarn. Die beiden pläne verfügten über ihre Argumente. In Interesse der polnischen Emigrationsregierung stand die Sache einer schnellen Durchführung der Evakuierung, der Vergrößerung des Personalstandes der sich organisierenden Armee. Obwohl es auch politische Kräfte gab, welche dazu anregten, in Ungarn zu bleiben, und andere, welche zur Heimkehr nach Polen anregten, (um sich dort der Widerstandsbewegung anzuschließen).

Der bedeutende Teil der Heimkehrer ließ sich unabhängig von den beiden politischen Konzeptionen auf die Repatriierungslisten aus Familiengründen eintragen, oder dieses mit dem Heimweh motivierend. Wir möchten auch darauf aufmerksam machen, daß nach persönlichen Quellen und Erinnerungen diese Heimreisen nicht immer verwirklicht worden sind. Die Okkupierungsbehörden haben viele tausende Polen deportiert und in Zwangsarbeitslager geschickt. Nachdem diese Tatsache in verhältnismäßig breiten Kreisen bekannt geworden war, senkte sich das Interesse für Heimkehr deutlich, dann verschwand ganz. Die Sache der „Evakuierung oder der „Heimkehr“ zählte vom Herbst 1939 bis Herbst 1941 zu wichtigsten inneren Probleme der polnischen Emigration in Ungarn.

In Zusammenhang mit der Evakuierung hat sich eine gewisse falsche Überzeugung ausgebildet, daß in den ersten zwei Jahren des zweiten Weltkrieges vom Gebiet Ungarns sich „etwa“ 110 tausend polnische Soldaten und Zivilfreiwillige nach Frankreich beziehungsweise nach den Nahen Osten hätten evakuieren lassen. In Wirklichkeit verfügen wir über schriftliche Beweise „lediglich“ darüber, daß sich von Ungarn 30—32 tausend Polen evakuieren ließen. Polnische Verfasser haben bis auf den heutigen Tag darüber nichts geschrieben, daß in den ersten zwei Jahren des zweiten Weltkrieges beinahe 13 tausend in Ungarn weilende polnische Flüchtlinge sich nicht nach Westen begaben, sondern heimgekehrt sind, genauer formuliert: sie haben Ungarn verlassen mit der Absicht, heimzukehren. Die Geschichte der ersten bedeutenden Krise im inneren Leben der polnischen Emigration in Ungarn bildete den bisher nicht bekannten Abschnitt in der Geschichte der polnischen Emigration: Tausende Heimkehrer von Ungarn, welche in den Jahren 1939—1941 heimgekehrt sind, bildeten die Gruppe, welche durch die polnische Historiographie nicht berücksichtigt worden ist. Wir haben uns bemüht, diese Lücke unter anderem mit dieser Arbeit auszufüllen.